

ბგერათმონაცვლეობა თურქეთში მცხოვრები ქართველების მეტყველებაში ვარდო ჩოხარაძე

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

vardo.chokharadze@bsu.edu.ge

რეზიუმე

თურქულიდან ნასესხებ სიტყვებში თვალში საცემია ქართულისთვის დამახასიათებელი ფონეტიკური ცვლილებანი, რითაც ნასესხები სიტყვა ქართულ წარმოთქმას ემორჩილება.

სალიტერატურო თურქულის „k“ თანხმოვანი ქართულში გვადლევს „ყ“-ს ძირითადად სპარსულიდან და არაბულიდან შემოსულ სიტყვებში:

„ყაღები“ – (არ. Kalem - ქაღები) - „კალამი“:

„ყაღები“ მომე დავწერონა“ (იმ.); **„ქურშუნყაღები“** გაქუანა“ (უსტ.); **ყაღები** არ გაქ კაი, აურუფალი **ყაღები** კაია“ (ინ); (კალამი ნ. მარს მიაჩნდა რომ ქართულია).

საკვანძო სიტყვები: თურქული ნასესხები სიტყვები, ფონეტიკური ცვლილებები, ქართული გამოთქმა

XIX-XX საუკუნეებში მუჰაჯირობის დიდმა ტალღამ გადაუარა სამხრეთ საქართველოს (იხ. ფაღავა 2003:4). თურქებმა საქართველოს წაართვეს მთელი ჭოროხისა და მტკვრის ზემო წელი, მოსახლეობის დიდი ნაწილი კი ოსმალეთის შიგა პროვინციებში იძულებით გადასახლეს. სიტყვა „მუჰაჯირი“ (არ. Muhacir) არაბულიდან არის შემოსული და სამშობლოდან წასულს, მომთაბარეს, გადასახლებულს ნიშნავს. მუჰაჯირობა უმძიმესი ტრაგედია იყო ქართველი ხალხის ისტორიაში. მუჰაჯირთა შთამომავლებს, რომლებიც თურქეთის რამდენიმე პროვინციაში კომპაქტურად ცხოვრობენ, დღემდე შენარჩუნებული აქვთ ქართული ენა, ყოფა..., თავიანთი მეობის უპირველესი ნიშნები.

გადასახლებულთა რაოდენობის შესახებ ზუსტი ცნობები არ არსებობს. 1891 – 1893 წლებში მუჰაჯირთა შესახებ ცნობებს აგროვებდა ცნობილი საზოგადო მოღვაწე ზ. ჭიჭინაძე. ზ. ჭიჭინაძის ცნობების მიხედვით არ არის სოფელი, სადაც გადასახლებული ოჯახი არ ცხოვრობდეს. მუჰაჯირი ქართველები გადასახლების დროს საცხოვრებლად ისეთ ადგილებს ირჩევდნენ რომლებიც ძალიან წააგავდა მამა-პაპათა ტერიტორიებს.

ასევე 95 წლის ქართველი მუჰაჯირი ცხოვრების ყველაზე დიდ ტრაგედიას ასე გვიყვება: „ღამეში მემლექეთში რამდენჯერ მივალ-მუალ, სიზმარში სულ იქ ვარ. აქავრობა მაიდანია არ დემესიზმრება. იქავრობას ვყაჟირობ სიზმარში, მევიარ ეზოვარ, ჯუმუშავრ გავხედავ, წისქვილში შევალ, მევიარ... ეი, მემლექეთო, მემლექეთო! რაფერ მენატრები! შენ უნახველავი ვკდები ღალიბა. თუალები ღია დიმიჩრება, იმა ვკივი... (2. 107).

მშობლიურ მიწა-წყალზე მოწყვეტამ და უცხო გარემოში ცხოვრებამ მათ კულტურაზე და ადათ-წესებზე ნეგატიური ზეგავლენა მოახდინა. მათ უმრავლესობას წინაპრების მიერ დატოვებული ადათ-წესები აქვთ შემონახული და ცდილობენ მომავალ თაობას გადასცენ. ბევრმა მათგანმა მისი ეროვნების შესახებ ბევრი რამ კი იცის, მაგრამ ქართულად ვერ მეტყველებს და ახალ თაობაზე გადასაცემად ბევრს ვერაფერს აკეთებს.

ქართული ენის სამხრული დიალექტები – შავშური, კლარჯული, ტაოური აჭარულთან ერთად ისტორიულ სამხრეთ საქართველოში მცხოვრებ ქართველთა მეტყველებაა. აღნიშნული დიალექტების შესწავლას საფუძველი ჩაუყარა აკად. ნ. მარმა, რომელმაც დიდი ღვაწლი დასდო თურქეთის საქართველოს შესწავლის საქმეს. 1904 წელს მან იმოგზაურა გრიგოლ ხანძთელის ნაკვალევზე შავშეთზე და კლარჯეთში, ჩაიწერა იმერხელთა მეტყველების ნიმუშები და გამოაქვეყნა „დღიურები“ „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებასთან“ ერთად (იხ. მარი 1911).

საბჭოთა პერიოდში თურქეთის საქართველოში ქართველ მკვლევრებს მუშაობის საშუალება არ ჰქონიათ.

გამაჰმადიანებული ქართველების შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდის ექვთიმე თაყაიშვილი „მუსლიმანი ქართველები ყველგან თვალსაჩინოდ გამოირჩევიან სხვა მცხოვრებთაგან, თურქებისაგან, ქურთებისაგან, თარაქამებისაგან... განირჩევიან სახით, ჩაცმა დახურვით, ზნე ჩვეულებით, პატიოსნებით.

XX საუკუნის დასაწყისში ექვთიმე თაყაიშვილმა რამდენიმეჯერ იმოგზაურა ტაოში (1902, 1907, 1917 წ.წ.) არქეოლოგიური მიზნით, მატერიალური კულტურის ძეგლების შესასწავლად. XXს-ის 80-90-იან წლებიდან შესაძლებელი გახდა ისტორიულ ქართულ პროვინციებში ექსპედიციების მოწყობა და იქაურთა მეტყველების მეცნიერული შესავლის ხელახალი დაწყება (პროფ. შ. ფუტკარაძე, პროფ. მ. ფაღავა, პროფ. მ. ცინცაძე, მ/კ ნუგზარ ცეცხლაძე, ასოც. პროფ. მ. ბარამიძე, ასოც. პროფ. მ. კიკვაძე, ასისტ. პროფ. ნ. ფარტენაძე, ასოც. პროფ. ნანა ცეცხლაძე, ასოც. პროფ. ლ. თანდილავა, ბსუ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სამეცნიერო კვლევითი ცენტრის კომპლექსური ექსპედიციები...), დაიწერა არა ერთი სამეცნიერო ნარკვევი (იხ. ფუტკარაძე 1993; 1995; ფაღავა 2003, 2004, 2011...).

ერთი შეხედვითაც ნათელია, რომ თურქულის გავლენა სამხრულ კილოებზე განსაკუთრებით ხელშესახებია ლექსიკურ დონეზე. რაც შეეხება სამხრული მეტყველების ფონეტიკურ და გრამატიკულ სტრუქტურას, იგი ჯერ კიდევ ინარჩუნებს თვითმყოფადობას.

მთელი ჭოროხის აუზი და მტკვრის ზედა ნაწილი საქართველოს ისტორიაში ცნობილია ტაო-კლარჯეთად (იხ. თაყაიშვილი 1991: 197). სადაც ისტორიულად ჩამოყალიბდა რამდენიმე ქვეყანა: სპერი, ტაო, კლარჯეთი, შავშეთი, აჭარა. შევნიშნავთ, რომ ქართველ მეცნიერთა ერთი ნაწილი შავშეთს კლარჯეთის ნაწილად მიიჩნევს, რაც არაა სწორი. შავშეთი და კლარჯეთი ორი სხვადასხვა „ქვეყანაა“ თავისი დიალექტით, ფოლკლორით, ეთნოგრაფიით... თუმცა, აქვე აღვნიშნავთ, რომ სამხრული კილოები ახლოს მდგომი ქვესისტემები არიან, გულისხმობენ საერთო ფონეტიკურ და გრამატიკულ გარდაქმნებს და ქმნიან ერთმანეთთან ახლოს მდგომ ქართული ენის დიალექტთა სამხრულ ჯგუფს (ფაღავა 2002), ისტორიულ სამხრულ მეტყველებას (ძიდიგური 1975. იხ. ნიჟარაძე 1975, რედაქტორის წინასიტყვაობა).

- ვესაუბრე ერთ მოხუცს პორტადან, რომელსაც ძალიან ცოტა ესმოდა ქართული, მაგრამ თურქულის გარეშე ფრაზას ვერ დაამთავრებდა (მარი 1911: 130).

მას შემდეგ რაც თურქეთის საკუთრება გახდა იქ მცხოვრებ ქართველ მოსახლეობას უწევს მათ ენასთან შეგუება და მშობლიური ენის დავიწყება.

„ჭოროხის ხეობის“ მკვიდრთა მეტყველებასა და ყოფას საყურადღებო შრომები უძღვნეს: ჯ. ნოღაიდელმა, მ. ხუბუამ, შ. ნიჟარაძემ, მ. ცინცაძემ, ალ. მსხალაძემ, ვ. შამილაძემ, ვლ. მგელაძემ, აზ. ახვლედიანმა, ნ. ჯიჯავაძემ, თ. შიოშვილმა, შ. ფუტკარაძემ, ნ. მგელაძემ, ნ. ცეცხლაძემ, ნ. გურგენიძემ, მ. ფაღავამ და სხვებმა.

– ისტორიულ სამხრეთ საქართველოსა (აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი, ტაო) და მუჰაჯირთა შთამომავლებით დასახლებულ რეგიონებში შეგროვდა მრავალფეროვანი დიალექტოლოგიური მასალა, რომელიც მნიშვნელოვანი წყაროა ლინგვისტური კვლევისათვის.

– ისტორიულ სამხრეთ საქართველოს მკვიდრნი და მუჰაჯირთა შთამომავლები ორი ენის (ქართული – მშობლიური და თურქული – სახელმწიფო) მატარებელნი არიან. მათი მეტყველება (ლექსიკა უფრო მეტად, ფონეტიკა და გრამატიკა – ნაკლებად) განიცდის თურქულის გავლენას. თურქიზმები სამხრულ მეტყველებაში ხელშესახებია. საყურადღებოა, რომ ქართული ენა უმეტეს შემთხვევაში ახერხებს თავის სტრუქტურას დაუქვემდებაროს თურქული ნასესხობანი.

სალიტერატურო თურქულის „k“ თანხმოვანი ქართულში გვამღვეს „ყ“-ს ძირითადად სპარსულიდან და არაბულიდან შემოსულ სიტყვებში:

„ყალემი“ – (არ. Kalem - ქალემ) - „კალამი“:

„ყალემი მომე დავწერონა“ (იმ.); „ქურშუნყალემი გაქუან?“ (უსტ.); „ყალემი არ გაქ კაი, აურუფალი ყალემი კაია“ (ინ); (კალამი ნ. მარს მიაჩნდა რომ ქართულია).

ყალე – (Kale ქალე- „ციხე“):

„უსტამისის ყალე თამარა დოდოფალმა გააკეთა“ (უსტ.); „ყალეზე ახვალთ ქია, იქ ერთი ემეა“ (უსტ.); „თურქი კაც კლავს და ყალეს არ დაანგრევს?“ (ჩაქ.); „უსტამისის ყალე თამარა დედოფალმა გააკეთა“ (უსტ.); „ქილისე არ არი, ყალე არი“ (უსტ.)...

ყაჩ – (kaç - ქაჩ - „რამდენი“):

„ხოფადან ყაჩ კილომეტრია ბათუმი?“ (ბაზგ.); „ბათუმიდან ყაჩ საათში მოხვედით“ (ჩაქ.); „ღარჭი წევდა და ყაჩ საათში მუა?“ (უსტ.); „ჩვენ ოილაში ყაჩ საათში მივალთ“ (იმ.); „ყაჩ საათია“ (სტ.)...

ყირმიზი – (kırmızı - ქირმიზი - „წითელი“):

„არი თეთრი სიმიინდი, ყირმიზი სიმიინდი, ბათუმის სიმიინდი“ (ქლას.); „ყირმიზი კაბა რო აცვია, ისა ხატიჯვია“ (იმ.); „ყირმიზი კაბა გიხტება“ (უსტ.)...

შდრ. „ლომის შვილმა ჩევდა ახორში, ჯერ მოკლა ყირმიზი ხბო“ (ა. ზეკ.); „მამაჩემს ნატიბევრა ორმოც ყირმიზში ქონდა ნაყიდი“ (ნ. რუს.) (ნიჟარაძე 1971: 373).

ყისმეთი – (kismet - ქისმეთ - „ბედი“):

„შენი ყისმეთი არ ყოფილა“ (იმ.); „ჩემი ყისმეთი არ იყო და გეეთხუა“ (უსტ.);

შდრ. „ჰად ხუსია ო და ჰად ის ქალი, მარა, ხომ იგი, ჰელბეთ მისი ყისმეთი ყოფილა!“ (ნიჟარაძე 1971: 373).

ყირყ – (Kirk - ქირქ – ორმოცი, თანე (Tane) – ცალი):

„ღარჭი ქი ყოლია, ღარჭი არ გუუმეტნია და ყირყ თანე დევე დუუკლია“; „ყირყ გუნ ყურანს იკითხებენ ხოჯები...

ქილისა – (Kilise - ქილისე - „ეკლესია“, „ტაძარი“):

„ერთი ქილისა რაბათში იყო, ერთი ტიბეთში იყო, მე შევდიოდი ქილისეში ჰამა, ჯამეთ უხმარიათ, ჯამეთ“ (აშ.); „თხარეს, ძველად ყოფილა ქილისა“ (საზგ.); „ნუ გემინია, აქევრი გზა კადარი, არ შეგემინდეს, ბიჭო, ქომო არი ქილისე, იმ სერის ძირში'ნა გეარო“ (დ.); „ეს ალაგი ქილისე ყოფილა, დანგრევლა იშტა, ხასაბა არი“ (იფხ.)... Kilise – Kilise – کلیسا (ლექსიკონი 2001.: 852).

ტადა – (თ. Dayı - დაი - „ბიძა“, „დედის ძმა“):

„ის ყოფილა ტადაი, შუბნის ზედამ ვაკედან“ (იმ.); „ცხოვრება ასეა. ერთი ძმა პატარა არის. ორი წელიწადია ფსიქიატრულად ავადაა. ჩემი ტადაც ასეა, თავი ჩამეიხრო“ (ბაზგ.); „ახლა

იმან'ნა დაგაწერიოს, ჩემი კაცის **ტადაა**” (ბაზგ.); „თქვენ ცქვიტად ვერ ძართ, **ტადაა** საქმობს აგზე, ჩემ კაცისა **ტადაა** ის” (ბაზგ.)...

შემს-ედ-დინის მიხედვით **ტად** – طای – და Dayı - ایا ერთი და იგივეა და ნიშნავს „დედის ძმას” (ლექსიკონი 2001.:378; Kâmüsi 1989.: 602, 874).

მუსაფირი – (Misafir - მისაფირ - „სტუმარი”):

„დაგაყენებთ, კაცებ ერთ ოთახში ავავსობ, **მუსაფირ** გაგხდი“ (უ.); „მუსაფირ გელდი“ – „სტუმარი მოვიდა“ (უსტ.); „**მუსაფირ** დაჩოვლი ვარ” (ხევწ.); „**მუსაფირ** გელდი, აქევრი ვარ” (უსტ.)...

ლეჩერი – (Reçer - რეჩერ – „მურაბა”):

„ამა **ლეჩერ** ვეტყვით, ნახე, გერმელია, ჩილექ **ლეჩერია**, „მარწყვი” (დ.)...

ჰ/ზ-ს ბგერათმონაცვლეობის ფორმები დასტურდება ლაზურშიც. თურქული (**h**) **ჰ** ლაზურში გვადლევის ზ ბგერას. მაგ:

რახმეტლი//რაჰმეთლი – „rahmetli” - (ხოფ. არქ. ვიწ.) „ცხონებული”:

რახმეტლი ჰამ ბერეში ბაბა... (ათინ.) „ცხონებული ამ ბავშვის მამა” (ყიფშიძე 1939:72).

რახმეტლი პაპულის დიდო მასალი უჩქიტუ (ხოფ.) „ცხონებულმა ბაბუაჩემმა ბევრი ზღაპარი იცოდა” (ა. თანდილავა).

ლაზურ მეტყველებაში პარალელურად „**რაჰმეთლი**” ფორმაც იხმარება. თურქულ ენაში გვაქვს **h** (**ჰ**), ლაზურში **ხ**; თურქ. **t** (**თ**), ლაზურში **ტ** (თანდილავა 2003:91).

როგორც ვხედავთ, **ჰ:ხ** თანხმოვანთმონაცვლეობა საინტერესო და მრავალფეროვან სურათს იძლევა ნასესხებ ლექსიკაში. უნდა ითქვას, რომ ამ შემთხვევაშიც ენა ცდილობს საკუთარ ფონეტიკურ კანონებს დაუქვემდებაროს ნასესხები სიტყვები და უმეტეს შემთხვევაში ახერხებს კიდევ.

თურქულიდან ნასესხებ სიტყვებში თვალში საცემია ქართულისათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური ცვლილებანი, რითაც ნასესხები სიტყვა ქართულ წარმოთქმას ემორჩილება.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. **ფაღავა მამია**, „სამხრული კილოების ფონმატური სტრუქტურა“, სადოქტორო დისერტაცია (ხელნაწერი), ბათუმი.
2. ენობრივი სიტუაცია სამხრეთ საქართველოში და სამხრული მეტყველების დიალექტური შედგენილობის საკითხი. ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. V, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა სერია. ბათუმი.
3. **Mapp 1911**: Mapp H.Я. „Георгий Мерчул, Житие св. Григория Хандзийского с дневником поездки в Шавшетию и Кларджию“, ТРАГФ, т.VII, СПб.
4. **ლექსიკონი 2001**: თურქულ-ქართული ლექსიკონი, I-II, სტამბოლი.
5. **ლექსიკონი 1989**: Kâmüsi Türki Şemseddin şâmi.
6. **ნიჟარაძე 1971**: ნიჟარაძე შოთა, „ქართული ენის ზემოაჭარული დიალექტი“, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
7. **თაყაიშვილი 1991**: თაყაიშვილი ექვთიმე, „სამუსლიმანო საქართველო, ქართული ემიგრანტული ლიტერატურა“, ტ. I, თბილისი.
8. **ფაღავა 2003**: ფაღავა მამია, „სამხრული კილოების ფონმატური სტრუქტურა“, სადოქტორო დისერტაცია (ხელნაწერი), ბათუმი.

9. **ფაღავა 2003:** ენობრივი სიტუაცია სამხრეთ საქართველოში და სამხრული მეტყველების დიალექტური შედგენილობის საკითხი. ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. V, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა სერია. ბათუმი.
10. **მ. ფაღავა 2011:** ფაღავა მამია, „შავშური ჩანაწერები“, გამომცემლობა „ჰოროსი XXI“, თბილისი.
11. **მ. ფაღავა 2007:** ფაღავა მამია, „ხანძისა და შატბერდის ლოკალიზაციისათვის. ჟ. მნათობი, I, თბილისი.
12. **ფუტკარაძე 1993:** ფუტკარაძე შუშანა, „ჩვენებურების ქართული“, „აჭარის ჟურნალ-გაზეთების“, (გამომცემლობა) ბათუმი.

Sound Alternation in the Speech of Georgians Living Turkey

Vardo Chokharadze

Batumi Shota Rustaveli State University

vardo.chokharadze@bsu.edu.ge

Summary

Georgian characteristic phonetic changes are very frequent in the words borrowed from Turkish language, by which the loan word submits to Georgian pronunciation.

Literary Turkish consonant “k” gives “kh” (ყ) in the words originated basically from Persian and Arabic languages.

“Khalem” (Ar. Kalem - ქალემ) – “pen”.

“Khalemi mome davtserona” (Im.); “Kurshunkhalemi gaquan?” (Ust.); “Khalemi ar gaq kai, aurufali khalemi kaia” (In); (N. Marr thought that Kalam is Georgian).

Keywords: Turkish Loanwords, Phonetic Changes, Georgian Pronunciation